

Є. О. Романенко
О. Л. Романенко
В. М. Воронін

ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА
ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИЙ
ДОВІДНИК



Харків
«ФОЛІО»
2021

Присвячується світлій пам'яті справжнього українського козака Петра Романенка — в 1917 році першого командира Другого українського імені наказного гетьмана Павла Полуботка козацького полку.

ПЕРЕДМОВА

Історія українського козацтва — одна з найславетніших сторінок нашого минулого. Український козак завжди був символом палкої і самовідданої любові до Батьківщини, відваги і честі. Вперше незалежна Україна постала у XVII ст. саме як козацька держава й надалі роль козацтва як захисника її кордонів і самого буття українського народу неможливо переоцінити. Саме тому надзвичайно актуальним є глибоке знання його історії.

Історія українського козацтва сягає давніх часів національної історії. У 1240 р. військом хана Батия було зруйновано Київ і головною ареною подій української історії стає Галичина і Волинь. Проте у XVI ст. центр подій переміщується на схід у Придніпров'я, яке тривалий час залишалося малозаселеним і стало ареною протистояння різних держав і цивілізацій. Унаслідок цього з'являється новий стан вільних людей — козацтво, що селилося на порубіжних землях і було його захисником від іноземних завойовників.

В Україні саме слово “козак” у вжитку з кінця XV ст. Саме його походження викликає полеміку, але більшість дослідників сходяться на тому, що воно прийшло до нас із тюркських мов. З досі виявлених письмових згадок найдавнішою, в якій зафіксовано слово “козак”, є “Початкова історія монголів”, де воно з'являється у записі, що датується 1240 р. і подається на ознаку самотнього воїна, самотньої людини, яка не обтяжена ні сім'єю, ні власною домівкою, самотнього мандрівника. Деяко наближеним до українського поняття “козак” видається тлумачення, яке дослідники віднайшли у словнику половецької мови, датованому 1303 р. Там козак означав “страж”, “конвоїр”, “охоронник”... Це були воїни, найманці, які супроводжували каравани, несли охоронну службу, а подеколи й самі займалися розбійними нападами.

Колискою українського козацтва стали землі, які відігравали роль буфера між Кримським ханством та володіннями польських і литовських володарів. Ці землі перебували поза будь-яким політичним контролем і не мали постійного населення. Природні багатства цього краю вабили до себе людей. Але життя в цьому благодатному краї проходило на межі смертельного ризику. Майже щорічні татарські вторгнення завдавали непоправної шкоди насамперед господарству. Умови прикордоння впливали на формування своєрідного типу людини, коли в одній особі поєднувався воїн і трудівник. Тож із плином часу “ватаги” промисловиків набували необхідного досвіду і, при звичаївшись до місцевих обставин, не лише могли дати відсіч татарам, а й самі починали громити їхні улуси. Склався своєрідний козацький побут. Частково він увібрав у себе елементи побуту сусіднього тюркського етносу в назвах, побуті, звичаях.

Проте свою характерну назву “козацтво” вони отримали лише в другій половині XV ст., саме тоді козаками почали іменувати групи охоронців прикордоння й уход-

ників-промисловців. Найдавнішою з віднайдених письмових згадок про українських козаків є “Хроніка” польського хроніста Бельського. Описуючи похід польського князя Яна Альбрехта, сина польського короля Казимира IV, Бельський повідомляє, що, просуваючись у 1489 р. східним Поділлям, на яке напали татари, польське військо мало за провідників місцевих козаків. Згадку про козаків дослідники віднаходять і в грамоті Великого князя Литовського Олександра Ягеллона, датованій 1499 р., в якій він визначав кількість “з того всього десяти”, податку, який мали сплачувати “козаки з верху Дніпра”, які спускаються до пониззя Дніпра з товарами. У середині XVI ст. на Подніпров’ї та Поділлі козакування стало певним видом занять і специфічним способом життя багатьох людей.

Тематично історія українського козацтва охоплює безліч різнопланових сюжетів. Козацтво — це не лише суспільний стан з особливим способом життя, не лише самобутнє військове формування з оригінальним соціально-політичним устроєм, своєрідним побутом, традиціями, етичними і правовими нормами та інститутами, культурою, фольклором, з козацтвом пов’язана і величезна кількість специфічних термінів і виразів (тому в довіднику дається пояснення застарілих та маловживаних слів XV–XVIII ст., які незрозумілі не лише широкому загалу, а й багатьом професійним історикам).

У представленому енциклопедичному довіднику вперше у вітчизняній історіографії зібрано й систематизовано матеріали про найважливіші сторінки історії, життя і побут українського козацтва з часу його виникнення й до початку XX ст. Потреба в такому виданні відчувається як у середній та вищій школі, серед широкого загалу читачів, так і серед професійних істориків. Авторський колектив прагнув надати, насамперед, найважливіші для історії українського козацтва факти, події, біографії, схарактеризувати головні процеси, історико-географічні об’єкти, терміни тощо. В енциклопедичному довіднику також приділяється увага й тим козацьким формуванням, що існували після ліквідації Гетьманщини і знищення Запорозької Січі (Бузьке козацьке військо, Задунайська Січ, Чорноморське козацьке військо, Катеринославське козацьке військо, Кубанське козацтво, Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо, Українські козацькі полки 1812–1815 рр., Азовське козацьке військо та ін.), та козацьким формуванням на території Росії аж до початку XX ст.

Значну увагу приділено різним аспектам відродження українського козацтва під час національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Подаються біографічні статті, присвячені відомим гетьманам, козацькій старшині, славетним козацьким героям і зрадникам козацтва. Крім козацьких персоналій є статті, присвячені державним діячам Польщі, Росії, Кримського ханства, Османської імперії, чия діяльність значно вплинула на історію українського козацтва.

У статтях описуються різноманітні географічні об’єкти, пов’язані з історією козацтва, — місця найзначніших битв козацького війська, найвідоміші річки, урочища, шляхи, переправи. Описуються також найвідоміші в історії козацтва міста й села України, сусідів українського козацтва, фіксуються найважливіші події, пов’язані з цією місцевістю.

Матеріали даного науково-довідкового видання підготовлені на основі великого масиву архівних і бібліографічних джерел, новітніх історичних, етнографічних, археологічних досліджень.

Статті розміщено за абеткою. Їх назви подаються переважно в однині. У множині подано лише ті терміни, що в однині не вживаються. Якщо назва статті склада-

ється з кількох слів, то вони подаються у традиційній послідовності, у деяких випадках першим стоїть слово або словосполучення, на яке падає логічний наголос. Назви статей подано великими літерами і виділено напівжирним шрифтом. Синоніми терміна подаються через кому жирним шрифтом.

Дати вказуються переважно за старим (юліанським) календарним стилем. Події, що відбувалися, починаючи з 1 березня 1918 р., коли вступило в дію рішення Малої Ради Центральної Ради щодо переходу Української Народної Республіки на григоріанський календар, — подаються за новим (григоріанським) календарним стилем.

Застосована в енциклопедії система посилань дає можливість читачеві легко знайти відомості з питання, яке його цікавить. У випадках, коли інформація з певного питання викладається і в інших статтях, даються внутрішні посилання: курсивом позначено назви статей з такою інформацією.

Більшість скорочень, застосованих в енциклопедичному довіднику, є для української мови традиційними. У випадках, коли у статті часто зустрічається назва якоїсь історичної події, явища чи установи, то спочатку подається їх повна назва, а потім використовується їх абревіатура. Спеціальних скорочень, прийнятих лише в енциклопедичних виданнях, зовсім небагато (на початку — на поч.; у кінці — у кін.; близько — бл.; у тому числі — у т. ч.; так зване — т. зв.). Слово чи словосполучення, які складають назву статті, всередині її скорочуються до перших літер (*Козацька медицина* — К. м.). Слова “місто”, “острів”, “річка”, “містечко” скорочені до початкових літер і вміщені перед власними географічними назвами (м. Київ, р. Самара, о. Хортиця, м-ко Лохвиця). За енциклопедичною традицією при наведенні дат числа, що означають рік або роки, подаються без слів “рік” чи скорочень “р.”, “рр.”. Числівник “тисяча” скорочувався до “тис.” (наприклад, 3 тис.).



АБАЗИН Андрій (1634–1703) — козацький військовий діяч. Полковник брацлавський у 1684–1703. Брав участь у походах правобережних козаків проти кримських татар у 90-х XVII ст. Один із керівників антипольського повстання під проводом *С. Палія* (1702–1704), під час якого командував загоном брацлавських козаків. Разом із полковником *С. Самусем* визволяв від поляків *Немирів* (жовтень 1702). Керував у лютому 1703 обороною *Ладжина* (нині місто Вінницької обл.). Після падіння цього містечка, пораненим потрапив у полон і був страчений поляками у м. Шаргороді разом із багатьма іншими повстанцями.

АБЕТКА — український варіант назви алфавіту (за назвами перших літер “а”, “бе”); сукупність літер, сформованих на підставі кириличної системи знаків; в основу абетки сучасної української мови покладено т. зв. “гражданський шрифт” (гражданка). Останній використовується також у російській і, з невеликими змінами, в белоруській, сербській, болгарській та македонській мовах.

АБИЗ (тат. *abyz*) — татарський мулла.

АВГУСТ II СИЛЬНИЙ (1670–1733) — польський король. При владі був двічі — в 1697–1706 і в 1709–1733. Відомий також під іменем Фрідріха-Августа I як курфюрст саксонський (1694–1733). Виступав союзником *Петра I* у

Північній війні 1700–1721, в якій брали участь українські козаки. Зазнавши поразки від шведського короля Карла XII, Август II зрікся корони на користь Станіслава Лещинського, — ставленика шведів, але в 1709, за допомогою Петра I, повернув собі польський трон. Козаки активно втручалися в боротьбу за владу цих двох королів — претендентів на трон, що відображено в історичній та художній літературі. Під час повстання *С. Палія*, Август II повів (1697–1700) польські війська на придушення його, але зазнав поразки в другому поході на Україну (1703–1704). Маючи союзником гетьмана *І. Мазепу*, королю Августу II усе-таки вдалося придушити це повстання. Згодом він наполегливо домагався цілковитого контролю над Правобережною Україною, закріплюючи його домовленостями з російським імператором.

АВДИТОР — наглядач; прокурор, член суду.

АВТОХТОНИ (грец. *autochthon* — місцевий, корінний) — корінне населення певної території. За теорією автохтонного походження слов'ян (її дотримується більшість істориків), вони є споконвічними жителями Європи від Дніпра до Вісли і Дунаю. Автохтонними — місцевими жителями (тубільцями, аборигенами), а не мігрантами на території Середнього Подніпров'я, є й українці.

За традиційним господарсько-культурним типом — осілі землероби.

АГА (з тюрк.) — турецький чи татарський старшина, начальник, хазяїн.

АГАРЯНИ — турки, магометани. Українські козаки часто так називали турків.

АГРАХАНСЬКЕ КОЗАЦТВО — *козацтво*, яке заснувало свої станиці на Північному Кавказі, в басейні р. Аграхань (територія Терського козацтва). Утворилося А. к. у травні 1724, коли від кожної станиці *Війська Донського* по кілька сімей було переселено на Північний Кавказ. У 1725 в Аграхань було переселено ще 500 родин. Клімат Аграхані виявився настільки несприятливим для переселенців, що значна їх частина вимерла, здебільшого від малярії. Крім того, *козакам* часто доводилося вести сутички з вороже налаштованим місцевим населенням. У 1736 територію між річками Аграхань та Сулак було повернуто Персії, а залишки козацтва з родинами (всього 452 особи) були відведені за р. Терек. Від того часу назва А. к. зникає, а козаків, які повернулися з Аграхані, починають називати “Терським сімейним військом”. У 1746 Сімейні козаки об’єдналися з Казарівськими козаками, які жили у верхів’ях Терека і *Кубані* і стали *Гребенським козацьким військом*, що воювало разом з українськими козаками проти Кримського ханства.

АДАМАНТ — діамант.

АДАМАШКА — вид східної тканини.

АДАШЕВ Данило Федорович (р.н. невід. — 1561) — боярин, російський військовий діяч. Брав участь у Казанському (1552) поході І. Грозного, під час якого відзначився у битві під Казанню, а також у Лівонському (1558) поході. У 1559 цар послав його на чолі 8-тисячного загону на допомогу князю *Д. Вишневецькому*. Приєднавши до свого війська загін запорозьких козаків, А. посадив їх на збудовані під *Кременчуком чайки* і здійснив похід на *Крим*. Висадивши де-

сант на західному узбережжі півострова, А. вдалося перемогти кілька татарських загонів і визволити з полону чимало українців та росіян, у т. ч. полонених українських козаків. Брав участь у виступах опозиції проти царя Івана IV, за що з кількома іншими бунтівниками — князями та боярами — був страчений.

АДВЕРСОР — противник.

АДГЕРЕНТ — співучасник, прислугник.

АДРІАНОПОЛЬСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1713 — договір, укладений 13 червня 1713 між Туреччиною та Росією на завершення російсько-турецької війни 1711–1713. Ця війна виявилася для Росії невдалою, а мирний договір — не вигідним. Згідно з ним володіння *Османської імперії* поширювалися до Сіверського Дінця і межиріччя Орелі та Самари, тобто до кордонів Лівобережної Гетьманської України. Крім того, Росія зобов’язана була вивести всі свої війська з територій, підвладних *Речі Посполитій*. А ще — вона втрачала контроль над частиною земель *Запорозжя* та була відтіснена від Азовського узбережжя. Термін дії А. м. д. сягав 25 років.

АЕР, АЕРНИЙ (АИРНІЙ) — повітря, повітряний; татарське зілля.

АЕРНИЙ — див. *Аер*.

АЗАБИ (з тюрк.) — турецька морська піхота часів Козаччини. Підрозділи А. ставали гарнізонами приморських фортець, супроводжували торговельні кораблі. Їх використовували для висадження десантів та штурму приморських фортець ворога. Українським козакам часто доводилося битися з А. під час абордажних штурмів турецьких кораблів.

АЗОВ (татар. Азак — гирло) — місто на лівому березі Дону за 15 км від впадіння ріки в Азовське море. Поселення на місці А. існувало в еллінську добу, потім його контролювали хозари; в X — 1-й пол. XI ст. входило до складу Тмутароканського князівства. У 1067 було за-

хоплене половцями й отримало назву Азак. Із сер. XIII ст. — під владою Золотої Орди. В сер. XIV ст. А. перетворився на великий торговельний центр генуезців, які назвали місто Таною. У 1475 місто захопили турки й перетворили на міцну фортецю й великий ринок работоргівлі. Фортеця А. — одна з найвідоміших у Північному Причорномор'ї — мала три ряди кам'яних стін, 11 наріжних бастіонів; у ній розміщувався гарнізон чисельністю 4000 осіб, із 200 гарматами. Спираючись на А., турки й ногайці здійснювали набіги на Росію і вели наступ на Дон. Боротьба за А. стала яскравим прикладом бойової співдружності донських та запорозьких *козаків*. У 1559 *Д. Вишневецький* взяв А. в облогу. У 1637 донські та запорозькі козаки захопили А. й утримували його до 1642 (див. *Азовське сидіння*). Українські козаки брали участь в Азовсько-Дніпровських походах 1695–1696, у результаті яких А. перейшов до Росії. За Прутським трактатом 1711 А. знову перейшов до Туреччини. За Белградським мирним договором 1739 А. остаточно увійшов до складу Росії.

АЗОВСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО — іррегулярне козацьке формування Російської імперії, створене 27 травня 1832 згідно з указом царя Миколи I. Його ядром стали українські козаки та сімейні люди некозацького стану (див. *Райя задунайська*), які на початку *російсько-турецької війни 1828–1829* на чолі з *Й. Гладким* перейшли під владу Росії (див. *Окреме Запорозьке військо*). Після закінчення війни козаків заселили в Катеринославській губернії — між містами Бердянськом і Ногайськом для охорони західного узбережжя *Азовського моря*. *Наказним отаманом* А. к. в. призначено *Й. Гладкого*. На поч. 50-х XIX ст. серед *незаможного козацтва*, невдоволеного гнітом старшини, тяжкою військовою службою і примусовим переселенням на Північ-

ний Кавказ, вибухнуло повстання, жорстоко придушене царськими військами. 27 серпня 1866 військо припинило існування.

АЗОВСЬКЕ МОРЕ — мілке відгалуження Чорного моря, сполучене з ним Керченською протокою. Розміщується між українською частиною материка на півночі, Кримським півостровом на заході й Кубанню на сході. Великі ріки, що впадають до А. м. (Дон і Кубань), опріснюють його. Площа А. м. — 38 тис. км², середня глибина — 9 м, найбільша (проти Керченської протоки) — 14,5 м; дно рівне. У XV ст. Приазов'я належало Кримському ханству, яке невдовзі стало васалом *Османської імперії*. Остання володіла А. м. наступні 300 років. Запорозькі козаки вели активну боротьбу з турецьким пануванням на А. м. Форпостом турецьких володінь був *Азов*, перетворений турками ще з кін. XV ст. на міцну фортецю. Один із шляхів запорожців на Чорне море пролягав через А. м.: Дніпро — Самара — Вовча — Кальміус — А. м. — Керченська протока. Цим самим шляхом запорожці поверталися на Січ, коли в гирлі Дніпра їх очікував турецький флот. Разом із донськими козаками запорожці брали участь в *Азовському сидінні*, Азовсько-Дніпровських походах 1695–1696. В азовському басейні запорозьким *козакам* належали такі ріки: Торець, Бахмут, Лугань, Кальміус, Кальчик, три річки Берди. Ці землі входили до Кальміуської палати. Запорозжці вели в А. м. промисловий лов риби. Головними місцями рибальства були Кальміуська, Бердянська, Білосарайська та Єйська коси.

АЗОВСЬКЕ СИДІННЯ — таку назву отримала героїчна оборона *Азова* від татар і турків спільним гарнізоном, що складався з донських і запорозьких *козаків*, і яка тривала з 1637 по 1643. Здобули козаки, під орудою отамана Васильєва, цю турецьку фортецю навесні 1637, маючи намір позбавити донське

козацтво постійної загрози з боку турок, а також відкрити собі вихід по Дону в *Азовське море*. Гарнізон міста був досить сильним, тож здобути його козацьким полком вдалося лише після двомісячної облоги, під час якої запорозькі козаки відзначилися своєю мужністю та кмітливістю. Проте султан Ібрагім I не мав наміру змиритися із втратою такого важливого форпосту і влітку 1641 під стінами Азова з'явилася величезна (240-тисячна) армія Туреччини, підкріплена могутнім флотом. Понад три місяці тривала облога козацької фортеці, і, врешті-решт, турки, зазнавши чималих втрат, змушені були відступити від Азова. 18 червня 1642 за наказом російського царя козаки залишили місто й Азов було передано Туреччині.

АЗОВСЬКІ КОЗАКИ — назва *козаків* гарнізону фортеці Св. Анни.

АЗОВСЬКО-ДНІПРОВСЬКІ ПОХОДИ 1695–1696 — походи російських військ і українських *козаків* на Азов і пониззя Дніпра під час *російсько-українсько-турецької війни 1686–1700*. Перший такий похід *Петро I* здійснив навесні 1695, проте здобути фортецю Азов і в такий спосіб відкрити собі шлях до *Азовського моря* він не зумів. Навесні 1696 російська армія знову з'явилася під стінами Азова. Сюди ж, за наказом *гетьмана І. Мазепи*, прибув і 15-тисячний загін українських козаків під командуванням наказного гетьмана, *полковника* чернігівського *Я. Лизогуба*. Збудувавши поблизу фортеці добре укріплений табір, російські війська та українські козаки взяли фортецю в облогу і час від часу здійснювали штурм її укріплень. У липні 1696 турки змушені були капітулювати, й Азов опинився в руках росіян.

АИРНИЙ — див. *Аер*.

АКЕРМАН (нині Білгород-Дністровський) — районний центр Одеської обл., розташований на правому березі Дністровського лиману. Ще до нашої ери

на місці А. існувала грецька, а згодом римська колонія Тіра. У IX–XIII ст. це місто, під назвою Білгород, було центром союзу праукраїнських племен уличів і тиверців. У XIII–XIV ст. — у складі Галицько-Волинського князівства. У XIV ст., захопивши місто, генуезці перейменували його на Монкастро. У XV ст. підпадає під владу Молдови, а в 1484, під назвою Акерман, стає форпостом *Османської імперії*. В XVI–XVIII ст. А. перетворюється на столицю *Буджацької (Білгородської) орди*. За часів Козаччини місто не раз здобували штурмом козацькі полки. Перший історично відомий похід козаків відбувся 1541. У XVIII ст. А. захоплювали і російські війська, але за мирними угодами Росія двічі повертала його Туреччині, і лише в 1812 за Бухарестським мирним договором А. включено до складу Російської імперії.

“АКТЫ ЮЖНОЙ И ЗАПАДНОЙ РОССИИ” — збірник документів, переважно з історії України та Білорусі. Повна назва — “Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией” (т. 1–15, Санкт-Петербург, 1861–1892). Виходили за редакцією М. Костомарова (т. I–IX, XI, XIII) і Г. Карпова (т. X, XII, XIV, XV). Значну частину джерел складають актові документи: грамоти та акти, видані польськими королями і великими князями литовськими; різноманітні угоди; юридичні документи. У III томі вміщені документи з історії *Визвольної війни українського народу 1648–1654* та періоду Руїни.

АКЧЕ — дрібна турецька срібна монета XI–XVII ст. В різні часи містила від 1,2 до 0,13 г срібла. Таку назву мала і срібна монета *Кримського ханства*. На аверсі її викарбовували ім'я правлячого хана, а на реверсі — ханський знак (тамгу) з іменем і титулом, писаними арабською мовою. Зазначалися також рік і місце карбування. Назва її досить часто зустрічається в історичній літературі.

АЛАМИ — пристібне або накладне широке опліччя навколо коміра і далі на полах до середини грудей на російському урочистому верхньому одязі, прикрашалося густим золотим шиттям, перлами і золотими запонами (плащами) із коштовним камінням. А. отримали значне поширення в побуті російської знаті у XVII ст., вони були в одязі багатьох московських представників, які вели переговори з представниками українського козацтва.

АЛБАНСЬКЕ ВІЙСЬКО — сформоване у березні 1775 на засадах козацького війська з албанців та греків, які під час російсько-турецької війни служили на російському флоті та в берегових частинах, а після війни розселилися поблизу фортець Керч та Єникале. У серпні 1779 А. в. було переформоване на Грецький полк, до якого входили й албанці (проте греки чисельно переважали). У квітні 1795 греки із т. зв. “грецьких вільних дивізіонів” та Грецького полку були поселені поблизу Одеси на правах вільних військових поселенців (на положенні козацьких), і з них було виокремлено албанців, з яких сформували Албанський кінний дивізіон. У травні 1797 Албанський (на той час уже перейменованій на Грецький, оскільки греки там чисельно переважали) полк було розформовано. У 1803 з греків та албанців, які раніше служили в уже ліквідованому дивізіоні, було сформовано Одеський грецький батальйон. У листопаді 1810 Одеський грецький батальйон, до якого входили албанці, перетворено на військове поселення. У 1854 частина поселенців албанського батальйону увійшла до сформованого у цьому ж році для війни з турками “Легіону Імператора Миколи I”, до якого, крім албанців, входили греки, серби, чорногорці, молдавани та валахи. У назві А. в. не було терміна “козацький”, але хроніка його подається у Довідковій книзі Імператорської головної квартири “Козацькі

війська. Хроніка гвардійських козацьких частин”, як такого, що перебувало на положенні козацьких.

АЛЕБАРДА — див. *Бердиш*.

АЛКІР (ВАЛКІР) — кутня найвіддаленіша кімната в хаті *козацької старшини*, відокремлена від світлиці.

АЛТИН — старовинна російська срібна, далі — мідна монета й лічильна одиниця, вартість якої дорівнювала 6 денгам, або 3 копійкам. Як монета карбувався в 1654 р. та у XVIII ст.

АЛТУН — золота турецька монета.

АЛЬБРЕХТ Ян (р.н. і р.см. невід.) — син польського короля *Казимира IV*. Польський полководець і політичний діяч кін. XV ст. У своїй “Хроніці” польський хроніст М. Бельський описує похід (1489) А. на Поділля, проти татар, зазначаючи при цьому, що провідниками його війська були місцеві *козаки*. Це перша писемна згадка про українських козаків.

АМАНАТ (з араб.) — заручник. Той, кого залишили як гаранта виконання умов договору або недоторканності послів. Так, одним з А. кримського хана, який гарантував виконання козаками домовленостей з татарами, був (1648) син *Б. Хмельницького* Тиміш.

АМУНЦІЯ — збірний термін на позначення разом усіх предметів озброєння та персонального і кінського спорядження військовослужбовця.

АМУРСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО — сформоване на Далекому Сході, в басейні прикордонної р. Амур. Указ Військового міністерства про утворення А. к. в. з’явився у грудні 1858. Це рішення було продиктоване прагненням Росії зміцнити кордон, закріпитися на Далекому Сході і мати надійну військову силу для придушення можливих заворушень місцевого населення. “Положенням про Амурське козацьке військо” від 1 червня 1860 було затверджено такий його склад: 1-й і 2-й Амурські кінні козацькі полки, Амурський та Уссурійський піхотний козацькі батальйони і

два резервні піхотні козацькі батальйони. У червні 1899 сформовано Уссурійське козацьке військо. У грудні 1890 запроваджено “військове свято”, яке відзначалося 17 березня. Під час *Громадянської війни 1918–1922* військовий отаман *Забайкальського козацького* війська генерал Г. Семенов розглядав можливість створення незалежної чи напівзалежної козацької держави у складі *Забайкальського, Амурського і Уссурійського козацьких військ*, а також *Українського Далекосхідного Вільного козацтва* Зеленого клину.

АНАСТАС — один із керівників оборони Ладжигина від турецько-татарсько-ногайських військ у 1674. А. був греком за походженням, у російських джерелах його називають Дмитрієвим, що вказує на ім'я його батька. Прозивався він ще Черкесом, що може свідчити про його зв'язки з Північним Кавказом. Займався торгівлею, осів у Лисянці на Черкащині. Після взяття Лисянки московськими військами у березні 1672 А. перейшов від *П. Дорошенка* на бік іншого гетьмана — *І. Самойловича*, певний час знаходився у *Переяславі*. Тут дістав дозвіл на формування у Подністров'ї загону добровольців (переважно з українських козаків) для протидії турецькому наступу, а його самого було призначено ротмістром цього загону. Брав участь у боротьбі проти турецьких військ на Поділлі. Потім А. повернувся на Лівобережну Україну, об'єднав свої сили з військами полковника *Д. Мурашка* і знову рушив на Поділля, де відзначився у боях під Баром. Воював під Стіною, Кашницею, Тульчином, розгромив турецький загін під Тимонівкою. Рейдом пройшов до Молдови, захопив під Цецорою 18 турецьких “язиків” і прибув до Ладжигина. Разом з *полковниками* *Д. Мурашком* і *В. Сербином* очолив оборону міста, яке опинилося в облозі потужної армії *Османської імперії* (понад 150 тис.). Більше десяти днів невеликий

український гарнізон разом з міщанами стримував турецькі штурми, знищивши майже 20 тис. ворогів. 19 серпня 1674 Ладжигин було спалено турками, а жителів знищено або ж забрано в полон. А. зумів дістатися волі, але його полонив один українець-потурнак, який продав його молдовському господареві Дуці. Згодом А. потрапив до Валахії, де його викупили на волю грецькі купці. Пройшовши через Угорщину й Польщу, А. дістався Львова, потім *Вінниці*, *Білої Церкви* та Києва. У січні 1675 російський цар *Олексій Михайлович* звелів А. прибути до Москви. Подальша доля А. невідома.

АНАТОЛІЯ — старовинна назва півострова Мала Азія. За часів *Козаччини* — назва всієї азійської частини Туреччини. Саме в А. розташовуються міста Синоп, Трапезунд, які за часів *П. Сагайдачного*, *С. Кішки* та інших *гетьманів* і *кошових отаманів* не раз доводилося здобувати українським *козакам*, визволяючи своїх побратимів — турецьких бранців.

АНАФЕМА — відлучення від церкви, прокляття.

АНГЕЛІВЦІ — див. *Курінь смерті імені кошового Івана Сірка*.

АНДРУСІВСЬКИЙ ДОГОВІР (ПЕРЕМИР'Я) 1667 — договір між Росією і Польщею про припинення польсько-московської війни 1654–1667 за рахунок розчленування України, укладений 30 січня 1667 в с. Андрусові поблизу Смоленська. За його умовами встановлювалося перемир'я на тринадцять з половиною років. Польща повертала Росії Смоленськ, Сіверщину й визнавала входження Лівобережної України до складу Російської держави. Київ на два роки залишався за Росією. Білорусь і Правобережна Україна залишалися за Польщею. *Запорозька Січ* мала перебувати під спільним управлінням обох держав. Царський уряд зобов'язувався виплатити Польщі як компенса-

цію за втрачені шляхтою землі на Лівобережній Україні 1 млн польських злотих (бл. 200 тис. рублів). А. д. Росія остаточно відмовилася від свого зобов'язання 1654 про допомогу Україні в боротьбі з *Річчю Посполитою*, порушивши умови *Переяславського договору 1654*, чим було закріплено насильницький поділ українських земель.

АНКУДИНСЬКЕ (АНКУДИНОВЕ, КУДИНОВЕ) ГИРЛО — одне з гирл Дунаю. Відокремлює о. Анкудинів від материка в районі Вилкового (Кілійського р-ну на Одещині). За 3 км від моря з'єднується з гирлом Полуденним. На берегах А. г. селилися запорозькі *козаки* та донські некрасовські козаки. Часто згадується в історичній та художній літературі, присвяченій дунайському козацтву.

АННА ІВАНІВНА (1693–1740) — імператриця (1730–1740) Росії, племінниця імператора *Петра I*. Домагалася цілковитого знищення української автономії у складі Російської імперії. Після смерті (1734) *гетьмана Д. Апостола* не дозволила обирати нового гетьмана. Заснувала т. з. “Правління гетьманського уряду” (1734–1750), яке очолював князь О. Шаховської. У складі уряду було троє росіян і троє українців. Діяв він за таємними інструкціями, якими заборонялося встановлювати зв'язки з іноземними урядами, заохочувалися мішані шлюби українців з росіянами, що розглядалося як ефективний засіб русифікації.

АНТАЛ — міра рідини у 5 відер.

АНТЕРЕВ — див. *Капаран*.

АПОСТАТ (АПОСТАТА) — віровідступлення, відступник, віровідступник.

АПОСТОЛ Данило Павлович (1654–1734) — *гетьман* України в 1727–1734. Народився в сім'ї вихідця з Молдови *Павла Охрімовича Апостола*, який був хомуцьким *сотником* (1658), гадяцько-миргородським *полковником* (1671–1673, 1676–1678). Здобув добру освіту, можливо, у стінах Києво-Моги-

лянської колегії. У 1682 став миргородським полковником і обіймав цю посаду 45 років, до 1737. Як полковник А. брав участь у Північній війні, зокрема у битві під Ляховичами (1706). Підтримав гетьмана *І. Мазепу* в його антиколоніальному повстанні, але вже через місяць (листопад 1708) перейшов на бік Москви. За твердженням деяких істориків, причиною цьому було прагнення *І. Мазепи* провести через А. таємні переговори з *Петром I*. Був одним з авторів *Коломацьких статей* 1723, за що за наказом *Петра I* був заарештований і засланий до Санкт-Петербурга. У 1726 його було звільнено. Однак син А. — *Петро*, мусив залишитися заручником. 1 жовтня 1727 на раді в *Глухові* А. обрано гетьманом. В умовах посилення колоніальної політики Російської імперії щодо України, обстоюючи рештки суверенітету *Гетьманщини*, виявив себе як блискучий адміністратор і господарник, який велику увагу приділив економічному розвитку України, кодифікації її законів (“Права, за якими судиться малоросійський народ”), підтримці православної церкви, освітніх закладів. 28 квітня 1733 А. розбив параліч, а 15 січня 1734 він помер. Похований у збудованій його ж коштом церкві у Великих Сорочинцях.

АПОСТОЛ Павло Данилович (р.н. невід. — 1736) — *полковник* миргородський (1727–1736). Син *гетьмана Д. Апостола*. Освіту здобував у Санкт-Петербурзі. Дотримувався проросійської орієнтації. Загинув під час походу російсько-українських військ у *Крим*, у бою з турками під Козловим (Євпаторія). Залишив по собі писемну спадщину у вигляді “Щоденника”, якого вів із травня 1725 по травень 1727 французькою мовою (перекладений на російську і виданий О. Лазаревським).

АПОСТОЛ Павло Охрімович (р.н. невід. — 1678) — український козацький діяч. Походив з молдавського боярського роду. В Україні опинився за часів

гетьмана Б. Хмельницького. Був полковником Гадяцько-Миргородським (1671–1673 і 1676–1678). Батько гетьмана Данила Апостола. Засновник великого українського козацького старшинського роду.

АРАБАНАШИ — албанці.

АРАБАТ (АРАБАТСЬКА СТРИЛКА) — піщана коса, що відокремлює озеро Сиваш від Азовського моря. Довжина 112 км, ширина від 270 м до 7 км. Від материка відділяється протокою Тонкою. Після вторгнення в 1475, при хані Менгли-Гіреї, турків у Крим, на косі було збудовано фортецю, в якій розташувався турецький гарнізон. Поява цієї та інших фортець призвела до васальної залежності Кримського ханства від Туреччини. Водночас присутність турецьких гарнізонів спонукала кримських татар до частих наїздів на українські землі, адже, в разі серйозної небезпеки з боку козаків чи польсько-української армії, на допомогу завжди могли прийти турки.

АРАБЕСК — насичений складний орнамент, оснований на витонченому й примхливому сплетінні геометричних та стилізованих рослинних мотивів, що часом вміщує написи. А. будується на повторі та помноженні одного або кількох фрагментів візерунка.

АРАВІТ — араб, аравієць.

АРБАЛЕТ (САМОСТРІЛ) (від фр. *arbalète*, лат. *arcaballista* — *arcus* — дуга і *ballisto* — кидаю) — вид зброї дальнього бою, розвиток конструкції лука. Переважав лук у точності та дальності стрільби, але мав меншу скорострільність. А. поділялися на ручні та станкові (для оборони фортець). Для стрільби з А. використовувалися болти — особливі арбалетні стріли, більш товстіші й коротші, ніж стріли лука, та значно рідше кулі (такий А. називався шнеппер). Базовою частиною А. було ложе, всередині якого кріпився спусковий механізм. На верхній поверхні ложа знаходився направляючий паз для болтів, а на кінці ложа вста-

новлювалися стремено і хрестовина із закріпленими на ній пружними елементами (плечима), які зазвичай виготовлялися зі сталі, дерева або рогу. Типовий спусковий механізм складався зі спускового важеля, горіха (шайби з прорізом для хвостовика болта і з зацепом для тятиви) і фіксуєючої пружини. Більш коротке плече спускового важеля впиралося у виступ горіха, пружина тиснула на довге плече й утримувала механізм у зведеному положенні. Коли арбалетник натискав на спусковий важіль, коротке плече виходило із зачеплення з горіхом, який, своєю чергою, прокручувався навколо осі під дією тятиви і звільняв її із зацепа. Перші А. з'явилися ще в елліністичній період, у середньовічній Європі набули поширення із XIV ст., у т. ч. були на озброєнні війська Речі Посполитої, Османської імперії і Кримського ханства. Ручні А. широко використовувалися українським козацтвом із часу його появи до поч. XVII ст., коли були витіснені вогнепальною зброєю. Козацькі А. були як власного виробництва, так і закордонні (найбільше турецькі і польські). Українські *козаки* використовували в основному полегшені А. з невід'ємними рейковим (т. зв. "німецьким") коловоротом та сталевою дугою, що споряджувалися болтами. Дальність козацьких А. становила до 250 м, прицільна дальність до 60 м, вражаюча здібність до 150 м (кольчуга пробивалася з 80 м, а на відстані в кілька метрів обладунок зі шкіри і заліза), скорострільність вмілого арбалетника — 4 постріли в хвилину. Інколи ложе козацьких А. було багато інкрустовано (зазвичай квітково-рослинним орнаментом). Зображення А. містилося на одному з прапорів 1-ї пол. XVII ст. козацького військового Київського полку.

АРГАМАК — старовинна назва породистих східних коней. Часто зустрічається в історичній літературі часів Козаччини.